

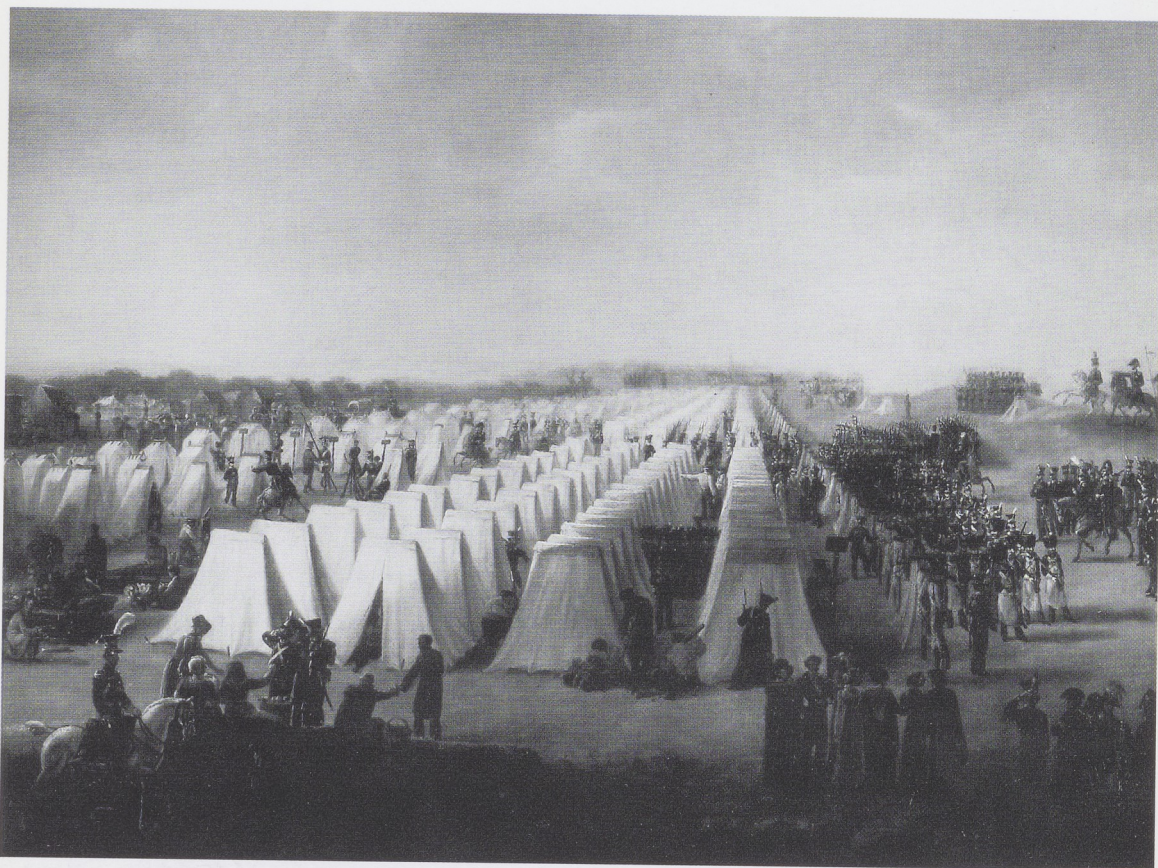
Peter Sigmond

Het legerkamp te Rijen, 1831

De Belgische Opstand behoort zeker niet tot de bloedigste episoden uit de Nederlandse geschiedenis maar het was wel een oorlog vol emotie waarin het vaderlands gevoel hoogtij vierde. Er is dan ook in de periode erop volgend ruim over deze oorlog gepubliceerd. Naast zuiver militaire geschriften neemt de 'herinneringsliteratuur' daarbij een vooraanstaande plaats in. Het betreft vooral geschriften van vrijwilligers die het staande leger kwamen versterken. Naast stedelijke en provinciale schutterijen waren dat jagers- en flankeurskorpsen, gevormd door Leidse, Utrechtse, Groningse en Franeker studenten. *Zij brachten behalve hun goeden wil en geestdrift voor de zaak des vaderlands die intelligentie mede, welke het gevolg is van opvoeding en ontwikkeling en waardoor in korten tijd de ware veldsoldaat kan worden gevormd. Hunne tegenwoordigheid in het leger leverde eenige honderde denkende wezens, die te velde meer waarde hebben dan evenveel duizende verstandelijk beperkte werktuigen, die het hoofdelement van de onder den druk der plaatsvervangende zuchtende legers.*¹ Aldus de voor Jan soldaat weinig vleiende vaststelling van W.E.A Wüppermann, die in 1881 een standaardwerk over deze veldtocht schreef.² Over het algemeen waren deze 'denkende wezens' gewend de pen te voeren en zagen zij hun daden graag voor het nageslacht bewaard. Toch leidde dit niet tot uitvoerige beschrijvingen van het kamp. Helaas waren weinigen gelegerd in het uitge-

streckte legerkamp op de heide bezuiden het dorpje Rijen, waar het leger zich voorbereidde op een veldtocht tegen het opstandige België. En zij die er waren, wijdden meestal slechts enkele regels aan het kamp. Hun herinneringen hebben geen betrekking op hun kamperingen maar op de Tiendaagse Veldtocht en die begon met het vertrek uit het kamp. De Belgische Opstand heeft eveneens penselen van schilders als C. Kruseman, N. Piene-man, J. Jelgerhuis, I. Schouman en J.B. Tetar van Elven in beweging gebracht. Maar ook voor hen vormen vrijwel altijd episoden uit de Tiendaagse Veldtocht zelf en een aantal hoogtepunten daarbuiten, zoals het beleg van de citadel van Antwerpen en het in de lucht springen van het schip van Van Speyck, de inspiratiebron. Nu is het kampleven ongetwijfeld weinig inspirerend, zeker vergeleken met de oorlogshandelingen zelf, maar het omvangrijke kampement moet toch een aandacht trekkende bezienswaardigheid zijn geweest. Op de heide stonden ruim 600 tenten die onderdak boden aan 5000 tot 6000 militairen en op het nabijgelegen terrein werden dagelijks exercities en manoeuvres uitgevoerd. Het kampement te Rijen komt in de literaire en artistieke neerslag echter zelden voor. Daarmee is het schilderij *Het kampement te Rijen*, dat de afdeling Nederlandse Geschiedenis in 1999 kon aankopen, een opmerkelijk stuk, zowel vanwege het onderwerp als vanwege de mogelijke informatieve waarde (afb. 1).³

Afb. 1. *Het Legerkamp te Rijen, 1831, na 1831.*
Olieverf op doek, 60 x 80 cm.

Alvorens verder in te gaan op het schilderij, besteed ik kort aandacht aan de gebeurtenissen die voorafgingen aan de inrichting van dit Brabantse kampement, gesitueerd ten zuiden van de straatweg Breda-'s-Hertogenbosch, nabij het dorp Rijen.

De opvoering van Aubers opera *La muette de Portici* op 25 augustus 1830 in de koninklijke schouwburg in Brussel zou de ouverture blijken te zijn van de Belgische opstand, die uitliep op het uiteenvallen van het in 1815 geconstitueerde Koninkrijk der Nederlanden. In 1839 moest koning Willem II zich uiteindelijk neerleggen bij de voorwaarden van de Londense conferentie en was het Koninkrijk België een feit.

Zover was het in 1830 nog lang niet. Al in september van dat jaar werd onder aanvoering van kroonprins Frederik een aanval op Brussel uitgevoerd. Zonder succes. Het leger

slaagde er niet in het verzet van de opstandelingen te breken en moest zich terugtrekken. Daarna deserteerden de in het zuiden gelegerde militairen in groten getale. In snel tempo vielen de vestingsteden Ath, Doornik, Charleroi, Namen en Luik in Belgische handen en was de afscheiding een feit.

In allerijl werd nu Noord-Brabant in staat van verdediging gebracht. In de winter van 1830 werden de vrijwilligerskorpsen, schutterijen en linietroepen in en rond de Brabantse vestingen samengetrokken.

Op Europees niveau werd gezocht naar een politieke oplossing. In november 1830 kwamen de grote mogendheden in Londen bijeen. Willem I bleek daar uiteindelijk wel bereid een afscheiding te accepteren maar niet tot iedere prijs. En toen Leopold van Saksen-Coburg, de eerste koning der Belgen, de soevereiniteit op 21 juli 1831 accepteerde

Afb. 2. J.P. Blom, *Gezicht op het kampterrein vanuit de tent van Luitenant Van Breugel met een lancier op de straatweg (1), een tent voor geweren (2), tenten*

zonder zich neer te willen leggen bij de door Willem gestelde voorwaarden, beschouwde Willem zich in staat van oorlog. Onderwijl likte het leger zijn wonden. Het was moreel aangeslagen door het ehech van Brussel en gedecimeerd door de desertie van de militairen uit het zuiden. En hoewel er een groot enthousiasme onder de bevolking was te bespeuren om het geschonden blazoën op te poetsen en de Belgen mores te leren, leidde dit niet tot spontane aanmelding voor dienstname in het staande leger. Wel ontstonden de eerder genoemde vrijwilligerskorpsen die echter als zelfstandige eenheden aan het staande leger werden toegevoegd.

Het leger telde aan de vooravond van de veldtocht tegen de Belgen, inclusief de reserves, 38.000 manschappen, bijna 6.500 paarden en 78 stukken geschut. De troepen waren verdeeld in drie divisies en een reservedivisie. In de wintermaanden verbleven de manschappen in kantonnement, dat wil zeggen, ze waren ondergebracht in kazernes of ingekwartierd bij particulieren. Begin 1830 werd bij Rijen een groot tentenkamp opgericht om de uit het noorden toestromende troepen

voor soldaten (3), een wasvrouw (4), een keuken (5) en een majoor (6). Gewassen pentekening. Archiefdienst Kennemerland, Haarlem, inv.nr. Hs 237.

onder te brengen en vooral ook om op grote schaal te oefenen en manoeuvres uit te voeren. Vanaf 10 juni was de 1ste divisie onder luitenant-generaal J.J. baron van Geen in het kampement gelegerd. Op 13 juli vertrok deze divisie en nam de 2de divisie onder bevel van luitenant-generaal Bernhard hertog van Saksen Weimar er zijn intrek. Deze divisie telde circa 9.000 manschappen, bijna allen infanteristen. Toegevoegd waren twee eskadrons lanciers. De divisie zou er tot 2 augustus blijven, toen de troepen aan hun, naar later zou blijken, tiendaagse avontuur begonnen.⁴

Het kamp lag vrij ver van de bewoonde wereld, maar dat vond de legerleiding zeker geen bezwaar. In de garnizoenssteden waren reeds voldoende militairen gelegerd; nog meer militairen zou tot meer overlast leiden voor de burgebevolking. De nabijgelegen heide was bovendien een uitstekend terrein om schietoefeningen en exercities te houden. Voor het overige bestond het leven in het kamp uit het schoonhouden van de bewapening, repareren van kledingstukken, wachtlo-

Afb. 3. J.P. Blom, *De slaaptent (1) van luitenant Van Breugel met daarin zijn hangmat (2) en links en rechts slaapplaatsen van de luitenants Van Tuijll van Seroos-*

kerken en Zocher (3, 4). Rechts de tent van generaal Schuurman (5). Gewassen pentekening. Archiefdienst Kennemerland, Haarlem, inv.nr. Hs 237.

pen en eten. Ruzies en drankmisbruik waren geen uitzondering. Het kampement, dat vrijwel geheel uit tenten als onderkomens bestond, bood weinig gerief (afb. 2 en 3). *Het slechtste kantonnement gaat boven een kamp*, merkt de luitenant vrijwilliger van de stedelijke mobiele Noord-Hollandse schutterij, jhr. G.P.C. van Breugel, in zijn journaal op.⁵ Nu zal het voor deze gehuwde, adellijke Haarlemse vrijwilliger van 32 jaar ook wel een hele overgang geweest zijn vanuit zijn beschermde bestaan. *Soms is het heel heet en moet ik mijn ogen met een groene bril beschermen tegen het felle licht van de witte tenten en het witte zand. Dan weer loopt alles onder water, zelfs de koffiehuisen*, zo klaagt hij. Maar naast schaduwzijden ziet hij ook positieve kanten als hij even later opmerkt dat een kamp *de ziel van een leger* is, doelend op de saamhorigheid die er gekweekt wordt en de militaire exercities en manoeuvres die onmisbaar zijn voor het functioneren van het veldleger. Van Breugel had zich na lang wikken en wegen als vrijwilliger aangemeld omdat de

koning niet alleen ongehuwden oproept maar allen die wapens kunnen dragen. Van 10 juni tot 8 juli verbleef hij in het kamp te Rijen als 2de luitenant van het 1 bataljon, 2de afdeling Noord-Hollandse schutterij van de 1ste divisie. Hoewel hij in zijn journaal niet veel woorden aan het kamp wijdt, hebben wij aan hem wel een aantal tekeningen over het kamp te danken. Hij maakte deze niet eigenhandig, maar gaf daartoe opdracht aan Johannes Petrus Blom (1803-1867). Blom, zelf ook schutter, maakte 23 tekeningen waarvan er 14 op het kamp bij Rijen betrekking hebben.⁶ Door vergelijking met dit beeldmateriaal is het mogelijk meer inzicht te krijgen in de documentaire waarde van het verworven schilderij.

De compositie van het schilderij is weinig verrassend. De horizon ligt iets boven het midden en centraal staan de rijen legertenten. Aan de horizon is vaag een kerktoeren te zien. Op de voorgrond zijn in de linker- en rechterhoek groepen personen geplaatst en rechts

Afb. 4. Het kamp bij Reijen (westzijde). Litho. Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum, Amsterdam, Coll. F. Muller, inv.nr. 6702.

Afb. 5. D.T. Gevers van Endegeest, Het kamp te Reijen, 1831. Gewassen pentekening. Atlas van Stolk, Rotterdam, inv.nr. 7117-27.

Afb. 6. Tenten voor manschappen en (onder)officieren; koffie- en eethuizen van de verschillende legeronderdelen. Detail van afb. 1.

naast het tentenkamp wordt een parade afgenomen. De in het gelid marcherende figuren zijn wat stijfjes geschilderd. Aan de rechterzijde is het landschap wat hoger met zandduinen, aan de linkerzijde bevinden zich een aantal huisjes en enige bosschages.

Het schilderij laat zich vergelijken met een litho, die het kamp vanuit de westzijde weergeeft (afb. 4).⁷ Deze litho, vervaardigd bij Hartman in Utrecht, is gebaseerd op een tekening in een serie van de hand van jhr. mr. D.T. Gevers van Endegeest (afb. 5).⁸ De tekening is gedateerd 23 juli 1831. Gevers was kapitein van de Haagse Schutterij. Hij was zelf in Breda gekantonneerd en maakte van daaruit verschillende tochten in de omgeving. Daarbij bezocht hij ook het legerkamp. Onder zijn tekening schrijft Gevers dat hij de tekening op verzoek aan iemand heeft meegegeven om er een litho van te vervaardigen. Op de litho en het schilderij treffen we dezelfde elementen aan en de opbouw van het kampement is gelijk. Ook op de litho staan aan de linkerzijde houten huisjes met

enige bosschages en enkele grote tenten. De eerste twee rijen tenten daarop volgend staan haaks op de straat, rechts daarvan keukens en vervolgens opnieuw een aantal rijen tenten, nu in de lengterichting van de straat. Daar waar op het schilderij de parade wordt afgenomen en een aantal zandduinen zijn geplaatst is op de litho een vlak landschap te zien met de straatweg van Breda naar Den Bosch in de richting van Tilburg. Aan de einder is de torenspits van Gilze zichtbaar. De overeenkomst is dusdanig dat het niet onwaarschijnlijk is dat de litho als uitgangspunt heeft gediend voor het schilderij.

Centraal in het schilderij staat de massaliteit van het tentenkamp, dat zich over de vlakte tot de einder uitstrekt. Bij nadere beschouwing zijn ten minste vier typen tenten zichtbaar. In het midden staan eenvoudige, onopgesmukte tenten met twee tentstokken. De stokken zijn met elkaar verbonden door een nokpaal, waarover tot op de grond toe aflopend tentdoek dat met haringen strak tot op

Afb. 7. J.P. Blom, *De tent van prins Frederik (1) met de vlag die gehesen werd als de prins in het kamp was (2), een grenadier op wacht (3) en de kolonel van der grenadiers met zijn vrouw (4). Gewassen pentekening. Archiefdienst Kennemerland, Haarlem, inv.nr. Hs 237.*

de grond staat gespannen. Aan de linkerkant is een aantal tenten opgesteld van hetzelfde type, dat zich echter onderscheidt door een lichtblauwe bovenrand (afb. 6). Tevens zijn daar enkele tenten zichtbaar waarbij de schuine daken niet geheel tot de grond toe aflopen, maar die een opstaande zijwand hebben en de palen versierde knoppen. In de verte tussen de huisjes staat een aantal grote

Afb. 8. *De keuken. Detail linkerdeel van afb. 1.*

tenten eveneens voorzien van lichtblauwe versiering. Ook op de tekeningen die Van Breugel door Blom liet vervaardigen, komen de bovenstaande tenttypen alle voor. Uit de onderschriften bij deze tekeningen blijkt dat het eerstgenoemde type bestemd was voor de manschappen en liefst 16 tot 18 soldaten moesten herbergen. De tenten met de opstaande zijwanden en lichtblauwe nokversiering boden onderdak aan officieren. Kapiteins en 1ste luitenants hadden de beschikking over een eigen tent, de 2de luitenants deelden een tent. De officieren lagen op veldbedden. Van Breughel zelf had een hangmat meegenomen en sliep samen met twee 2de luitenants in een tent (afb. 3). Op de litho kunnen we gelijksoortige tenttypen onderscheiden. De twee grote tenten tussen de huisjes behoorden ongetwijfeld toe aan opperofficieren dan wel aan prins Frederik. Blom tekende de tent van prins Frederik (afb. 7). Op de litho staat een soortgelijke grote tent

Afb. 9. J.P. Blom, *De keuken (1) met een kok (2), een schildwacht voor de pomp (3), de sergeant-menage-meester (4), het vaandel (5) en tenten voor soldaten*

voor de huisjes. Andere tenten waren, zo blijkt uit de tekeningen van Blom, in gebruik als onder meer arrestantenlokaal, kerk en geweeropslag. Op het schilderij staan aan de rechterzijde een aantal kleine lichtblauw-wit gestreepte tentjes waarbij van sommige het tentdoek om de tentpaal is geknoopt. Het lijken tenten te zijn voor geweeropslag, gezien de militair die er zijn geweer in schijnt te plaatsen

In het kampement krijgen we aan de linkerzijde van het schilderij letterlijk een kijkje in de keuken (afb. 8 en 9). Hier is een aantal soldaten bezig met het bereiden van de maaltijd. Een man vult emmers water bij de pomp, er worden aardappels geschild en er liggen groene kolen klaar. Op de voorgrond wordt een vuuroven gestookt. De soldaten die er aan het werk zijn hebben witte mouwvesten aan en platte politie- of kwartierpetten op. De schilder had oog voor detail. Zo zit voor een van de officierstenten een sappeur, herkenbaar aan zijn berenmuts en opmerkelijk is ook de brievenbus bij de lancier her-

(6). *Gewassen pentekening. Archiefdienst Kennemerland, Haarlem, inv.nr. Hs 237.*

kenbaar aan de lans met het oranje-witte vaan.

De houten huisjes in de verte zijn, zoals blijkt uit de onderschriften bij de tekeningen van Blom, in gebruik als koffiehuis en eetzaal bij de Haagse en Noord-Hollandse bataljons (afb. 10). De kleine optrekjes ernaast zijn toiletten, voor het Noord-Hollandse en het Haagse bataljon elk een eigen huisje. Naast deze 'privaten', bevonden zich in de bosjes ook latrines of 'secreten', waar van minder privacy sprake was (afb. 11). Moeilijk te onderscheiden zijn de figuren die voor de houten optrekjes samendrommen, militairen en vrouwen. De vrouwen zijn misschien zoetelaars die de militairen hun waren verkopen, ofwel vrouwen die hun echtgenoten opzoeken. Zoetelaars of marketensters en wasvrouwen waren vaste verschijningen in militaire kampen.

De vrouwen links op de voorgrond zijn zeker zoetelaars. Van hen onderscheiden zich de dames die rechtsvoor in gesprek zijn met enkele officieren en een burger; elegante verschijningen met parasols, gekleed naar de

Afb. 10. J.P. Blom, De kantine voor het Haagse en Noord-Hollandse Bataljon met ernaast de toiletten voor de officieren. Gewassen pentekening. Archiefdienst Kennemerland, Haarlem, inv.nr. Hs 237.

Afb. 11. J.P. Blom, Latrine of sekret (van binnen) voor de officieren van het Noord-Hollands Bataljon. Gewassen pentekening. Archiefdienst Kennemerland, Haarlem, inv.nr. Hs 237.

Afb. 12. Gezelschap burgers op bezoek in het kamp.
Detail van afb. 1.

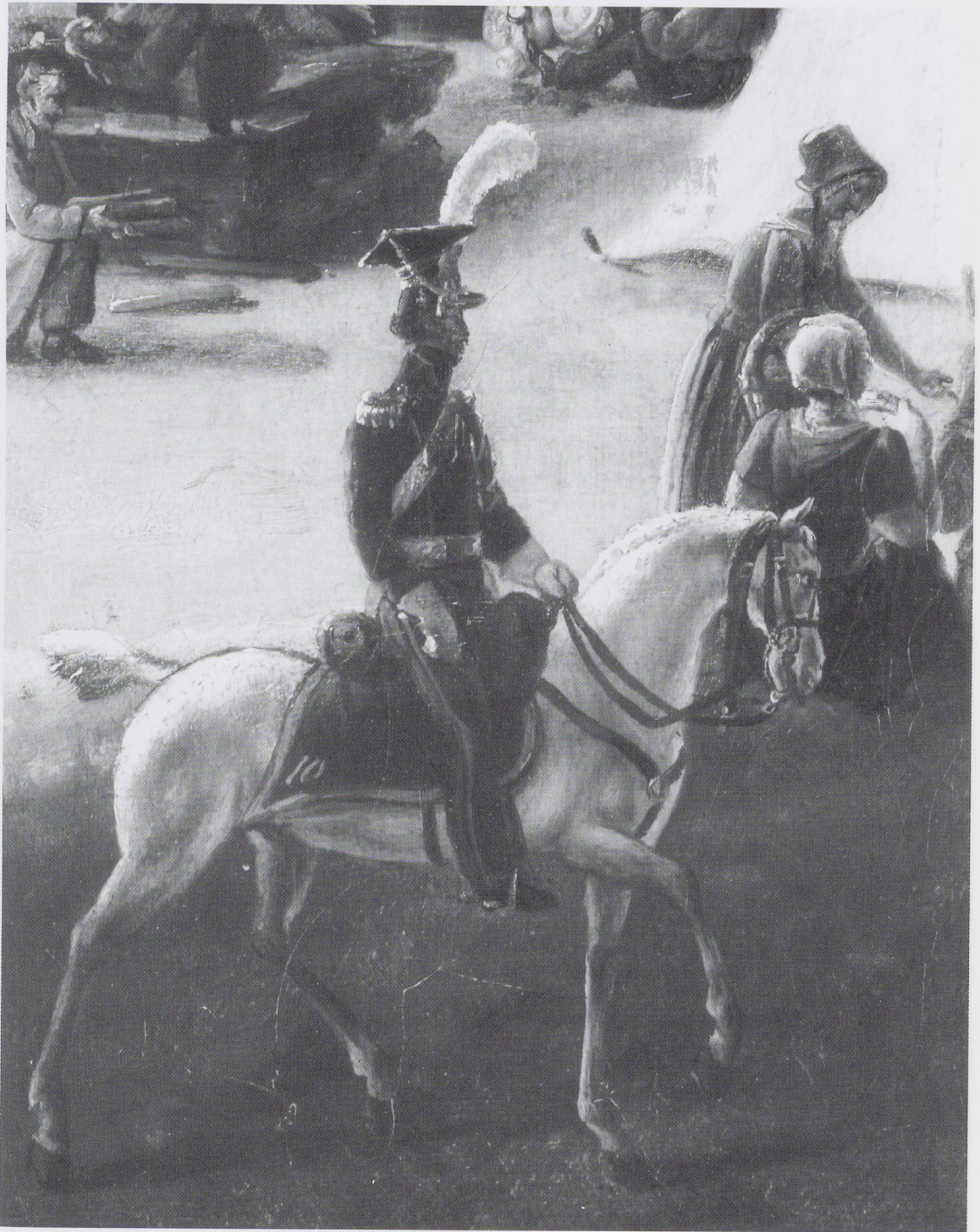
laatste mode (afb. 12). Zij zijn officiersvrouwen die hun echtgenoten komen bezoeken. Ook Blom tekende een kolonel der grenadiers met zijn vrouw en Van Breugel maakt in zijn journaal melding van een bezoek door zijn echtgenote en familieleden aan het kamp.

Voor de zoetelaars langs rijdt een lancier op een schimmel (afb. 13). Zijn hoofddekse is een zogenaamde tjapka met een pluim van staande hanenveren. Hij behoort, gezien de 10 in de linkerhoek van de paardendecken, tot het rode regiment lanciers. De wimpel van het rode regiment had twee horizontale banen van oranje en wit. De wimpel of vaan aan de lans had tot doel om de paarden van de tegenstander te doen schrikken.⁹

Het geheel maakt een rustige alledaagse indruk, ware het niet dat zich aan de rechterzijde naast het kamp iets bijzonders afspeelt.

Een groep militairen komt langs de rijen tenten naar de toeschouwer toegemarcheerd. Een ruiter op een appelschimmel, omringd door een groep te voet, neemt de marcherende militairen in ogenschouw; een militaire parade, een defilé. De troep wordt voorafgegaan door sappeurs van de nationale infanterie (afb. 14). Zij onderscheiden zich door hun witlederen schootsvellen, hun witlederen handschoenen met kappen, en hun kolbaks of berenmutsen die volgens voorschrift vervaardigd moesten zijn uit 'Hudsonbaai berenvel'.¹⁰ Deze uitrusting droegen zij alleen bij grote parades of exercities, zoals in dit geval. De bebaarde sappeurs moesten tijdens veldtochten de weg voor de gevechtstroepen vrijmaken van obstakels, en versterkingen aanleggen. Karakteristiek voor sappeurs is de bijl, zaag of schop die ze als werktuig bij zich dragen. Onder de wapenen zijnde droegen de sappeurs karabijnen, hoog in de rechterarm.¹¹

Afb. 13. Lancier van het 10de regiment. Detail van afb. 1.

Afb. 14. Sappeurs, gevolgd door tamboers en infanterie. Detail van afb. 1.

De sappeurs worden gevolgd door een martiaal boven de groep uittorende tamboermajoor van de nationale infanterie, herkenbaar aan de bontmuts, en, hoewel moeilijk te onderscheiden, door enige rijen pijpers en tamboers. Daarachter marcheert een grote groep militairen behorende tot de nationale infanterie. Zij dragen een donkerblauwe rok met witte kraag, opslagen en biezen. Op de sjako een langwerpige witte pompon, een oranje kokarde en gele plaat. De detaillering is onvoldoende om op de platen af te lezen om welke afdeling het handelt. De militairen dragen het vuursteengeweer voor de borst en zonder sokkelbajonet. Andere militairen in het kamp hebben de bajonet wel aan het geweer bevestigd.

De groep rond de ruiter bestaat uit officieren van de nationale infanterie met oranje-sjerp en om het middel (afb. 15). Wie de militair is die de parade afneemt is niet vast te stel-

len. De detaillering van de figuren en uniformen is daarvoor onvoldoende. Misschien baron Van Geen of de hertog van Saksen Weimar, de prins van Oranje of de koning zelf. Boven hem op het zandduin staat nog een ruiter afgebeeld in generaalsuniform met een rode kraag en een steek met witte pluim. Hij wordt begeleid door een lancier en een adjudant van het militaire huis, herkenbaar aan de rode kraag en de W met kroon en zwarte pluim op de kolbak. Ook dat zou dus de koning of de prins kunnen zijn, hoewel zijn positie op het schilderij minder prominent is. Het is verleidelijk te vermoeden dat de schilder met dit defilé refereert naar een van de twee bezoeken die de koning en de prins op respectievelijk 18 en 25 juni aan het kamp brachten. Van Breugel maakt daar melding van in zijn *Journal* en hij tekent eveneens aan dat beide keren de tenten gepavoiseerd waren. Een van de tekeningen

Afb. 15. Officiëren nemen een parade af. Links op de voorgrond sappeurs. Rechtsboven een figuur in generaalsuniform, vergezeld van een adjudant van het militaire huis en een lancier. Detail van afb. 1.

van Gevers betreft het bezoek van prins Frederik op 18 juni. Ook tijdens dat bezoek waren de tenten van de Haagse schutters alle met oranje vlaggen en nationale driekleuren getooid. We mogen aannemen dat de maker van ons schilderij een dergelijk kleurrijk detail niet weggelaten zou hebben. Het lijkt er meer op dat hij niet de bedoeling heeft gehad een specifieke gebeurtenis vast te leggen of personen herkenbaar weer te geven.

Over de identiteit van de maker van het werk bestaat helaas geen duidelijkheid. Het schilderij werd aangeboden als een mogelijke Vernet, maar op stilistische gronden moet die gedachte worden verworpen. Daarenboven is het onwaarschijnlijk dat deze Franse schilder een dergelijk onderwerp zou kiezen, enerzijds omdat Frankrijk sympathiseerde met de Belgen en anderzijds omdat hij van 1828 tot 1834 directeur was van de Académie de France in Rome.¹²

Bij de verbeelding van het kampement is de schilder dicht bij de werkelijkheid gebleven, evenals Gevers, van wie wij weten dat hij ter plekke is geweest. Het beeld is echter verlevendigd door de ruimte aan de rechterzijde in te vullen met een militaire parade. Omdat de deelnemers aan de parade onvoldoende herkenbaar zijn, valt niet vast te stellen of het hier om een historische gebeurtenis gaat. Toch kan de documentaire waarde van het schilderij hoog aangeslagen worden, zoals blijkt uit de vergelijking met de tekeningen van Blom en de op Gevers tekening gebaseerde litho.

Noten

*Met dank aan F.J.H.Th. Smits voor zijn uniformtechnische opmerkingen.

¹ Dienstplichtigen werden door loting aangewezen. Men kon zich echter laten vervangen door een ander, hetgeen de beter opgeleide welgestelden veelvuldig deden. Als gevolg daarvan bevolkten feitelijk alleen jongeren uit de mindere milieus het leger.

² Wüppermann, W.E.A., *De Geschiedenis van den Tiendaagschen Veldtocht in augustus 1831*, 's-Gravenhage 1881, p. 13. Zie voorts over de Tiendaagse Veldtocht onder meer: J.C.C. den Beer Portugaal, *De Tiendaagse Veldtocht*, 's-Gravenhage 1906; J.G. Kikkert, *Bericht van de Tiendaagse Veldtocht: België en Noord-Brabant in de frontlijn 1830-1834*, Rotterdam 1980; J.P. Nater, *De Tiendaagse Veldtocht: de Belgische Opstand 1830-1831*, Haarlem 1980; Th.W. Polet, *Noordhollandse schutters in de 'Belze' opstand van 1830*, z.pl., z.j. [1990].

³ Verworven uit particulier bezit, inv.nr. SK-A-4945.

⁴ Het wegtrekken van de 2de divisie op 2 augustus richting België betekende niet het einde van het kamp te Rijen. Nog tot 1838 zou een groot gedeelte van het Nederlandse leger daar gelegerd zijn en ook daarna werd de heide bij Rijen regelmatig gebruikt als oefenterrein.

⁵ Alle aanhalingen zijn afkomstig uit: G.P.C. van Breugel, *Journal van mijn veldtocht, verslag door G.P.C. van Breugel, eerste luitenant vrijwilliger bij de Noord-Hollandse stedelijke mobiele schutterij 1830-1832 en Souvenir uit het kamp bij Reijen, getekend door eenen schutter J.P. Blom op last van jonkheer G.P.C. van Breugel*, Archiefdienst Kennemerland, Handschrift 237.

⁶ In zijn journaal noteert Van Breugel: *Gedurende mijn verblijf heb ik door eenen schilder eenige plaatsjes laten teekenen wegens mijne wijze van wonen in het kamp*. In het setje tekeningen vertelt het titelblad: *Souvenir uit het kamp bij Rijen, getekend door eenen schutter J.P. Blom op last van Jonkheer G.P.C. van Breugel*; Scheen, P.A., *Lexicon Nederlandse Beeldende kunstenaars 1750-1950*, 's-Gravenhage 1969, p. 105.

⁷ Collectie Frederik Muller, inv.nr. 6702.

⁸ Atlas van Stolk, nr. 7117. De serie telt nog twee geaquarelleerde pentekeningen die betrekking hebben op het kampement. De ene toont prins Frederik op weg naar zijn tent in het kamp op 18 juni 1831, de andere toont de tent

van overste Boreel op 6 juli 1831. Zie ook: J.C. Nix (ed.), *Jhr. mr. D.T. Gevers van Endegeest en de Belgische Opstand. Tekeningen van een Haagse Schutter 1831-1833*, Alphen a/d Rijn 1985.

⁹ M. Talens, *De ransel op de rug. De uitrustingsstukken van de Nederlandse soldaat sinds 1813*, dl. 1, Breda 1998, p. 46.

¹⁰ J.F. Teupken, *Beschrijving hoedanig de Koninklijke Nederlandsche troepen en alle in militaire betrekking staande personen gekleed, geëquipeerd en gewapend zijn (...)*, 's-Gravenhage, Amsterdam 1823, p. 103.

¹¹ Talens, *op.cit.* (noot 9), p. 39.

¹² *The Dictionary of Art*, (Jane Turner ed.), dl. 32, New York 1996, pp. 335-336.